

Кацімон О. А.,
 Інститут української мови НАНУ, м. Київ

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ ДО ГРАМАТИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО І Ф. ГАРТНЕРА (1893, 1907, 1914 РР.)

У статті проаналізовано побудову граматики української мови, а саме – “Рускої граматики” (1893, 1907) та “Граматики рускої мови” (1914) С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера. Кожне наступне видання мало удосконалені зміст і структуру. Праці містили такі традиційні розділи, які поступово вийшли за межі мовознавчої галузі й перейшли до літературознавчої. Ілюстративний матеріал підручників тісно пов’язаний з українською культурою, географією, історією, а приклади автори подають насамперед за послідовністю культурно-історичних епох, за тематичним принципом і в алфавітному порядку.

Ключові слова: граматика української мови, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, Буковина, історія українського мовознавства, “Руска граматика” (1893), “Граматика рускої мови” (1914).

В статье проанализировано построение грамматик украинского языка, а именно – “Руской грамматики” (1893, 1907) и “Граматики руской мови” (1914) С. Смаль-Стоцкого и Ф. Гартнера. Каждое следующее издание имело усовершенствованное содержание и структуру. Труды содержали такие традиционные разделы, которые постепенно вышли за пределы языковедческой отрасли и перешли к литературоведческому. Иллюстративный материал учебников тесно связан с украинской культурой, географией, историей, а примеры авторы подают в первую очередь за последовательностью культурно-исторических эпох, по тематическому принципу и в алфавитном порядке.

Ключевые слова: грамматика украинского языка, С. Смаль-Стоцкий, Ф. Гартнер, Буковина, история украинского языкознания, “Руска граматика” (1893), “Граматики руской мови” (1914).

The article provides a thorough analysis of the Ukrainian language grammars' structure – namely, “Ruska Gramatyka” (1893, 1907) and “Gramatyka of Ruska Mova” (1914) by S. Smal-Stotskyi and F. Gartner. Each subsequent edition possessed an improved content and structure. The manuals contained such traditional units that gradually went beyond linguistic area and moved to the literary. The illustrative material of the textbooks was closely related to Ukrainian culture, geography, history, and examples, provided by the authors, were primarily given in the chronological order of cultural and historical epochs, according to the thematic principle and in alphabetical order.

Key words: grammar of the Ukrainian language, S. Smal-Stotskyi, F. Gartner, Bukovyna, the history of the Bukovynian linguistics, “Ruska Gramatyka” (1893), “Gramatyka of Ruska Mova”.

Історія становлення норм сучасної української літературної мови та вироблення її теоретичних засад невіддільно пов’язана з українськими граматиками кінця XIX – початку XX ст., що призначалися насамперед для потреб шкільної освіти. Граматичний опис української мови в зазначений період здійснювали передусім західноукраїнські культурні діячі – М. Осадца, О. Партицький, О. Огоновський, проте на особливу увагу серед підручників української мови заслуговує “Руска граматика” С. Смаль-Стоцького, підготовлена у співавторстві з німецьким мовознавцем Федором (Теодором) Гартнером, що вийшла 4-ма виданнями [1-е видання “Руска граматика” 1893; 2-е видання “Руска граматика” 1907; 3-є видання “Граматики рускої мови” 1914; 4-е видання “Граматики української мови” 1928]. Співпраця професора Чернівецького університету С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, що тривала понад сім років, залишила вагому пам’ятку українського мовознавства, 120-ліття якої святкуємо цього року, і яка засвідчує не лише глибоке знання законів та методики викладання української мови, а й окреслює важливу подію в мовному та культурно-історичному житті всіх українців.

Затвердження Граматики як шкільного підручника австрійським Міністерством освіти дозволило перейти до остаточного запровадження фонетичного правопису, що мало принциповий вплив на майбутній розвиток української літературної мови й усвідомлення її як єдиної мови українського народу, чия територія розділена була на той час між двома державами.

Граматики української мови С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера вирізнялися з-поміж інших мовознавчих праць свого часу тим, що спиралися на потреби практичного вивчення української літературної мови та певною мірою відводила від її традиційного опису в XIX ст., побудованого на принципах “західноєвропейського універсалізму та порівняльно-історичного мовознавства” [4, с. 309].

“Головна і то велика прикмета підручника у цілому [“Рускої граматики” С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера], – наголошував В. Сімович, – то те, що автор його, чи автори, не диктують згори т. зв. граматичних правил, як їх бачимо у граматиках мертвих мов. <...> Виходячи із того становища, автори надавали всюди дуже багато прикладів, які при відповідній вправі заступлять “граматичні правила”. Книжка плекана зі становища української мови, без огляду на латину та греку, без огляду на польську мову; на кожнім місці видно різку різницю між нашою мовою а російською. Таким чином, граматика Стоцького зриває із прийнятими досі поглядами на науку того предмету” [5, с. 35].

Мета статті – проаналізувати основні характеристики та особливості граматики української мови С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, що вийшли друком в 1893, 1907 та 1914 рр.

В. Сімович підкреслював, що граматика – це “... єдиний у своїм роді, підручник, якого можуть нам позавидувати інші слов’яни” [5, с. 34]. Ю. Шевельов вказував, що “першою спробою урегулювати [українську] мову була “Руска граматика” С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, затверджена віденським урядом для вжитку у школі” [8, с. 25]. Разом з тим в історії українського мовознавства до сьогодні не простежено вплив граматики на майбутні наукові прескрипції та її значення для розвитку української літературної мови.

У радянському мовознавстві в монографіях з історії української науки лише побіжно згадувався факт видання праці (граматика “виходила ще трьома виданнями і тривалий час служила підручником з української мови в середніх школах Галичини і Буковини”) [1, с. 88] або ж подавалася негативна оцінка (“будучи тенденційно спрямованою на вузьку (галицьку) діалектну базу, [вона] не відіграла тієї ролі, яка їй призначалась”) [2, с. 4].

Проте самі автори підручника надавали йому загальнонаціонального характеру. Усі передмови аналізованих граматик мають чотири частини: 1. *Мова*, 2. *Русини і Слов'яни*, 3. *Церковно-Слов'янська мова*, 4. *Писателі рускі*, в яких загально характеризуються мовознавчі терміни – *мова* (“Все, що мислимо, можемо виразити і другим людям виявити, видаючи із себе ротом певні звуки. Сей вираз мислей звуками називаємо мовою”), *мертві мови* (“Давні мови, що ними вже жоден нарід не говорить, і котрі задля того вже не змінюють ся, називають ся мертвими, н. пр., латинська, єврейська, церковно-слов'янська”), *письменная мова* (освічені народи також і пишуть своєю мовою, і в тій писаній мові приймає ся з часом якась одна установа, чим та мова більше або менше відступає від звичайної мови. Отся письменна мова спільна цілому народови”), *наріччя, піднаріччя* (“відміни народної мови як до околиць називають ся наріччями і піднаріччями. Так н. пр. народна мова гірських Русинів є нарічієм рускої мови, а гуцульська, бойківська, лемківська мова є її піднаріччями”) (Гр. 1893, с. III – IV).

У передмовах зазначено чисельність українців в Австро-Угорщині та Росії, напр., у першому виданні 1893 р.: “Руского народу рахує ся около 24 мільони душ; з того живуть в Австро-Угорщині 3,705.221, а то 2,835.674 в Галичині, 268,367 на Буковині, а около 600.000 в Угорщині; в Росії живе около 20,000.000; від Київщини, котра називає ся також Україною, називаємо їх Українцями”. Також коротко висвітлено історію писемності слов'ян і церковнослов'янської мови та названо тих українських письменників, чії твори сприймалися на той час як зразкові, написані живою і чистою українською мовою, “зрозумілою всім русинам, не лиш поодиноким ученим” (це твори письменників з України (як тоді називали Наддніпрянщину) – І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, В. Чайченка; з Галичини – М. Шашкевича, А. Могильницького, К. Устияновича, В. Барвінського, В. Навроцького, Є. Желехівського, О. Огоновського, О. Партицького, І. Франка, Н. Кобринської, з Буковини – Ю. Федьковича, С. Воробкевича (Данила Млаки), О. Поповича (Гр. 1893, с. IV – V).

Особливу роль книга відіграла у становленні шкільної граматичної термінології, що використовується й у сучасному мовознавстві. У Граматиці вперше вжито такі терміни, як: *відмінок, дієвідміна, дієприслівник, прикладка, стан* тощо.

У статті “Про план науки руської мови в гімназіях” (1891) С. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер зазначали, що “коли вже Дячан и Партицкий пробували утворити руску граматичну термінологію, то-ж і слідчий граматик може уважати себе в праві поступити на протоптаній стежці ще дальше. Кілька технічних виразів Дячана і Партицького можна задержати, інші технічні вирази треба на ново дібрати або утворити. Притім треба мати на оці, що сі слова були 1. чисто рускі. 2. навіть для дітей легко понятні. 3. щоб вони вгадували істоту річи а не були простим перекладом більше або менше недоладних технічних виразів інших мов. Очевидно, що чужі слова, які вже добре утерли ся, треба лишити ненарушено (н. пр. література, граматика, форма, кляса, діалектологія, фонетичний, етимологічний, еліптичний); їх уживають почасти і без того в щоденнім життю, а почасти означають вони поняття, які виходять поза уровень школи народної. Цілком добрих руских виразів технічних має граматика вже около 100, багато інших надають ся до того самі від себе. Лиш з декілька поняттями має ся трудности, почасти через те, що тяжко їх віддати, а почасти лиш для того, що лихі старі назви ще взагалі не заступили ся новими розумнішими. Ми позволимо собі тут предложити перед суд тямущого загалу отсі зміни – голосозвук (замість *самозвук*), шелестозвук (зам. *співзвук*), визвук (*Auslaut*), назвук (*Anlaut*), прикметник (зам. *приложник*), дієслово (зам. *глагол*), заіменник присвоюючий (зам. *посідательний*), заіменник відносний (зам. *взглядний*), оклик (зам. *чувсявенник*), приставка (зам. *припона*), відміна імен (зам. *деклінація* або *склоненє*), відміна дієслів (зам. *конюгація* або *спряженє*), відмінок (зам. *падеж*), 1-ий, 2-ий... 7-ий відмінок (*Nominativ, Genetiv... Localis*), однина (зам. *число єдиничне*), множина (зам. *число многе*), двійня (зам. *число двійне*), стан підметний (зам. *рід діяльний*), стан предметний (зам. *рід страдальний*), спосіб прямиий (зам. *висказуючий* або *істний*), сп. приказовий (зам. *приказуючий*), сп. можливий (зам. *уявний* або *услівний*), дієіменник (зам. *вид (спосіб) неозначений*), дієприкметник (зам. *причасник*), дієприслівник (зам. *причастник* у формі *невідмінній*), гадка (зам. *реченє*), гадка відносна (зам. *речень взглядне*), прикладка (зам. *приложене*). Що ми відмінки лише нумеруємо (як се загально діє ся при трох особах), на се кожний згодить ся: бо після нинішнього уживання відмінків по найбільшій частині неможлива така назва, щоб поцілила в саму суть. Також уважали ми на те, щоб технічні вирази були зручні; ми радили-б навіть, щоб в виразах стан підметний, спосіб прямиий... іменники стан і спосіб промовчувати” [6, с. 5-6].

Термінологічний апарат граматик С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера вперше систематизовано в 2-му виданні (1907 р.) як “*Азбучний показчик*”, в якому подано список, що містить понад 260 мовознавчих термінів, серед яких є й такі, які ввійшли до сучасної термінології, і ті, що залишилися поза нею (Докладний аналіз мовознавчої термінології, використаної у різних виданнях граматики С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера див. [3]).

Опис системи української мови удосконалювався з кожним наступним виданням граматики С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера як у загальній структурі підручника, так і в загальнотеоретичних підходах (див. *Таблицю 2-1*).

Таблиця 2-1.

Структура підручника граматики української мови С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера у трьох виданнях

“Руска граматика” (Львів, 1893)	“Руска граматика” (Львів, 1907)	“Граматика рускої мови” (Львів, 1914)
I. Звуки	I. А. Звуки Б. Букви	I. Звуки
II. Букви		
III. Словотворенє	II. А. Словотворенє Б. Про значінє слів	II. А. Словотвореннє Б. Про значінє слів
IV. Відмінюванє	III. Відмінюванє А. Відмінюванє імен Б. Відмінюванє дієслів	III. Відмінюванє А. Відмінюванє імен Б. Відмінюванє дієслів
V. Складня	IV. Складня А. Речення (гадка) Б. Перепинанє В. Части мови і форми відмінюваня Г. Про лад слів у реченнї (гадці)	IV. Складня А. Речення (гадка) Б. Части мови в реченнї і форми відмінюваня В. Про лад слів у реченнї
		Додаток I Правопись. Перепитанє
Додаток I Руске віршованє	Додаток I Руске віршованє	Додаток II Українське віршованє А. Українські народні рими Б. Чужі рими
Додаток II Письмо церковно-словянське	Додаток II Письмо церковно-словянське	Додаток III Письмо церковно-словянське

Як бачимо, цілісний вступ про правопис української мови, що в першому виданні виокремлювався в самостійний розділ (I вид. 1893 – розділ “Букви”), у другому виданні приєднано до частини першого розділу (II вид. 1907 – параграф “Букви”), а в третьому виданні подано як Додаток до Граматики (III вид. 1914 – Додаток I. “Правопись. Перепинає”).

У 2-му та 3-му вид. (1907 та 1914), на відміну від 1-го (1893), додано новий параграф “Про значінє слів”, а правила написання розділових знаків, що у перших двох виданнях розміщено в розділі “Складня”, у 3-му виданні 1914 р. подано додаток – “Правопись. Перепинанє”.

Традиційною частиною граматик були додатки. У додатку “Руске віршованє” “з цілком нового погляду висвітлювалася будова українського вірша: на відміну від попередніх граматик, які зв’язували українську ритміку з класичною метрикою, С. Смаль-Стоцький зв’язує українське віршування з народними ритмами (коломийка, шумка, колядка...) й користується нотними знаками, щоб, як у співі, зазначити довжину складу” [7, с. 35]. У додатку “Письмо церковно-словянське” вміщено зразки кириличного тексту й до нього – два інші тексти (“як має читатися” і “переклад українською мовою”). На думку Л. Ткач, цей додаток цікавий насамперед тим, що з нього наочно постає відмінність церковнослов’янської та української мов у лексиці, граматичних формах (напр.: *ректи – казати; расточи імініє – розтратив маєток; страна – сторона; наситити черево – наповнити черево; в себе же пришед рече – схаменувшись сказав; аз же гладом гиблю – я з голоду гину; і призвав єдинаго от отрок, вопрошаше, что убо сія суть? – і покликав одного з хлопців і спитався: Що бо се таке? тощо*) [7, с. 35].

Зв’язки української мови з церковнослов’янською та іншими слов’янськими мовами розкрито й у посторічкових *замітках* (напр., при характеристиці українського повноголосу побіч форм *порох, голос, перед* наводяться церковні форми *їѡаѡѣ, ѡѡѡѣ, їѡѡѣ*, що можуть уживатися й в українській мові, проте зі спеціалізованим значенням – *прах* “тлінні останки”) (Гр. 1907, с. 24-25). У цій замітці та в багатьох інших історичних коментарях мовних явищ відчутною є така загальна риса граматики, як зв’язок із порівняльними граматиками слов’янських мов.

Ілюстративні приклади граматики тісно пов’язані з українською культурою, географією, історією. У словах, що подано при тих чи інших правописних правилах, виступають власні особові назви українських письменників і мовознавців (*Шевченко, Основяненко, Желеховский, Головацький, Кобринська, Ковалів, Костомаров, Піскунов, Потєбня* та ін.); назви річок, гір, гірських масивів (*Дніпро, Дністер, Прут; Пін Іван, Чорногора*); назви міст і сіл Буковини (*Чернівці, Стрілецький Кут*), міст і містечок Галичини (*Снятин, Надвірна, Жабе, Сколе, Бережани*) та ін.

У викладі правописних правил, що стосуються вимови та відмінювання загальної лексики, написання та відмінювання власних назв, спеціальні коментарі нерідко стосуються слів, пов’язаних із християнською церковною культурою (напр., *Йордан, Пречиста, великдень*; про слово *євангеліє* зазначено, що воно відмінюється, як іменник II відміни м’якої групи; *Христос*, але в род. в. *Христа*, у дав. в. *-ови*, у кличн. в. *Христе*). Привертає увагу також і те, що приклади власних назв на позначення “чужих країв, міст, гір, рік, озер” та осо-

бові імена автори граматики подають насамперед за послідовністю культурно-історичних епох, за тематичним принципом і в алфавітному порядку: *Вифлеєм, Єрусалим, Єгипет, Давид, Мойсей, Рафаїл, Соломон ..., Атени, Вергіль або Вергілій, Гомер, Горац або Горацій, Зевс, Крез, Лівій, Овід або Овідій, Павзаній, Перікл, Рим, Со-крат, Троя, Цезар, Цицерон, Язон ..., Бокачіо, Данте, Кальдерон, Колюмб, Манцоні, Петрарка, Піза, Рафаель, Тоскана ..., Дон-Кішот ..., Анжу, Беранже (2-ий відм. Беранжера), Бордо, Бретань, Бурбон, Вольтер, Діма, Доде (2-ий відм. Додета), Корнель, Париж, Расін, Русо..., Байрон, Вальтер Скотт, Свіфт, Лондон, Шекспір, Штурт ..., Гайне, Гегель, Гете (-того), Лесінг, Липск, Маєр, Опіц, Шіллер ..., Ломоносов, Москва, Пушкін, Тургенєв, Толстой ..., Баторій, Гедемин, Залеский, Міцкевич, Собеский, Ягайло ..., Добровський, Паляцький, Радецький, Прага, Рокитанський, Шафарик ..., Білград, Данічич, Вук Караджіч, Слячич, Загреб, Міклошич ... (Гр. 1907, с. 39; Гр. 1914).*

У поданих прикладах цікавою виглядає послідовність, у якій автори розташували назви, пов'язані з історією і культурою сучасних народів Європи (антична культура Греції та Італії; далі – назви, пов'язані з культурою та історією Італії, Іспанії, Франції, Великобританії, Німеччини, Росії, Литви та Польщі, Чехії, Сербії і Хорватії).

Отже, проаналізувавши зміст граматики української (*рускої*) мови С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера у перших трьох виданнях, що з'явилися перед Першою світовою війною (1893, 1907 та 1914 рр.), можна переконливо стверджувати, що кожне наступне видання мало удосконалені зміст і структуру. Граматики містили такі традиційні розділи, які поступово вийшли за межі мовознавчої галузі й перейшли до літературознавчої (зокрема, розділи про українське віршування). Розділи основної частини граматики відповідають сучасним розділам підручників, у яких викладено загальний курс української мови – фонетика, будова слова і словотвір, морфологія, синтаксис. Загалом у перевиданнях граматики найменших змін зазнав розділ “Звуки”, а найбільше доповнювалася частина “Складня”.

Граматичну традицію С. Смаль-Стоцького продовжив його учень В. Сімович. Подальше вивчення граматики української мови, що з'явилися в буковинському культурному середовищі кінця ХІХ – початку ХХ ст. залишається актуальним і для сучасного розвитку філологічної науки, оскільки розкриває маловивчений етап граматичного опису української літературної мови.

Джерела та умовні позначення:

Гр. 1893 – Смаль-Стоцький С. Руска Граматика / Степан Смаль-Стоцький, Федір Гартнер. – Львів : Друк наукового т-ва ім. Шевченка. – 1893. – 175, [3] с. – Бібліогр. в підряд. приміт.

Гр. 1907 – Смаль-Стоцький С. Руска Граматика / Степан Смаль-Стоцький, Федір Гартнер. – 2-е вид. – Львів : Друк наукового тов-ва ім. Шевченка. – 1907. – 246 с. : 25 р. – Бібліогр. в підряд. приміт.

Гр. 1914 – Смаль-Стоцький С. Граматика руської мови. / Степан Смаль-Стоцький, Федір Гартнер. – 3-е перероблене вид. – Відень : Накладом власним. – 1914. – 202 с. – Бібліогр. в підряд. приміт.

Література:

1. Бевзенко С. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : [Навч. посібник для пед. ін-тів] / С. Бевзенко – К. : Вища шк., 1991. – 230, [2] с. – Бібліогр. : с. 220 (3 назви) і в підряд. прим. – Імен. покажч. : С. 221-229.

2. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941) / М. А. Жовтобрюх / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; Відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1991. – 258 с. – Примітки. : С. 250-257.

3. Кацімон О. Мовознавча термінологія у граматиках С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера / Ольга Кацімон // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2010. – Вип. 496-497 : Слов'янська філологія. – С. 47-60.

4. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина ХІХ ст.) / Г. Мацюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 373 с. – Примітки : С. 315-358. – Список вик. джерел : С. 359-364.

5. Сімович В. Декілька слів про науку граматики в наших середніх школах та про підручник професора Стоцького і Гартнера “Руска граматика” / В. Сімович // Сімович В. Праці у двох томах. Том 1 : Мовознавство / упоряд. і передмова Л. Ткач. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – С. 31-53.

6. Смаль-Стоцький С. Про плян науки руської мови в гімназіях / Степан Смаль-Стоцький, Теодор Гартнер. Б. м. – 1890. – 8 с. – Бібліогр. в підряд. приміт.

7. Ткач Л. Академік Степан Смаль-Стоцький. До 150-річчя від дня народження / Людмила Олександрівна Ткач // Дивослово. – 2009. – Ч. 1. – С. 33-39.

8. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус. / Ю. Шевельов. – Чернівці : “Рута”, 1998. – 208 с. – Бібліогр. в підряд. приміт. та на С. 176-183.